

Bölcskei Andrea, Az egyházi birtoklásra utaló történeti helynevek összegyűjtéséről, elemzési szempontjairól. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 11. ISSN 1417-958X, ISSN 1789-0128. Megjelenés alatt.

Bölcskei Andrea

Az egyházi birtoklásra utaló történeti helynevek összegyűjtéséről, elemzési szempontjairól*

1. A földrajzi és nyelvi tájkép alakulásának egyes kultúrafüggő vonatkozásairól

A földrajzi és nyelvi tájkép alakulásának összefüggéséről már a 20. század közepének névtani szakirodalmában is olvashatunk. Lőrincze Lajos (1947) a névélettani vizsgálati szempont középpontba állításával az ember és a táj kapcsolatának a földrajzi nevek keletkezésében, változásaiban, elmúlásában játszott szerepére, jelentőségére hívja fel a figyelmet (4). A Lőrincze által „műveltségi nevek”-nek tekintett helynevek esetében a táj egy részlete megnevezésének alapja az emberi beavatkozás által megváltoztatott földrajzi valóság (5–6, 14).

Az ember gyakran változtatja meg a tájat gazdasági céllal (termőre fordítja a terméketlen vidéket; erdőt telepít; halászhelyet létesít; állatot tart, ipari tevékenységet folytat, lakhelyet alakít ki, közlekedési útvonalakat hoz létre a tájban; stb.); a tájváltoztatás lehet azonban kulturális indíttatású is: az egyházi rendeltetésű építmények (templomok, kápolnák, rendházak, kolostorok, haranglábak, keresztek stb.) létrehozása szembetűnően mutatja a földrajzi környezetben is azt, hogy a szellemi tájékozódás irányát meghatározó intézmény erőteljesen van jelen egy adott korszak emberi gondolkodásában (vö. Lőrincze 1947: 14–20, Davies 2002²: 417).

A középkori Európa kulturális egységét biztosító kereszténységet meghonosító és elterjesztő egyházszervezet fenntartását a feudális államrend keretei között a hívektől beszedett tized és a király, illetve a magánbirtokosok által az egyháznak adományozott földbirtokok jövedelme biztosította (Kristó 1999: 103–7, 2003: 150–1; Mályusz 2007: 17–20). Az egyházi birtokok, melyek gyakran a környékbeli lakosságot a mezőgazdasági termelés új formáival megismertető mintagazdaságok is voltak (Kristó 2003: 258–60), szintén az ember tájváltoztató tevékenységének eredményét tükrözték. A földrajzi

* Készült a Magyar Tudományos Akadémia Bolyai János Kutatási Ösztöndíjának támogatásával.

környezet ilyen jellegű megváltoz(tat)ása szükségszerűen vezetett a korszakban a birtoklástörténeti nevek egy új csoportjának, az egyházi birtoklást tükröző helyneveknek a jelentkezéséhez.

A középkori kereszténység földrajzi környezetet befolyásoló, s ennek következtében a táj változását tükröző helynevek megjelenését kiváltó hatása más európai országokban is jelentkezett, ma is fellelhető építészeti és nyelvi következményekkel, ami magyarázza, hogy miért irányulhatott újabban is érdeklődés a téma iránt Nyugat-Európa egyes országaiban (QUINTON szerk. 2009).

MEZŐ ANDRÁS meghatározása szerint magyar viszonylatban „egyházi helynévnek tekinthető minden olyan helységnév, amelyben nyelvíleg kifejeződik valamilyen egyházi építményre vagy ezek részeire, az egyház tiszteleti nevére, az egyházhoz tartozó személyekre és szervezetekre való utalás” (1996a: 23–4; 1. még MEZŐ 1997: 245 is). Bár a szerző, művelődéstörténeti mozzanatok figyelembevételével, lexikális alapon az egyházi helységnevek négy csoportjával számol (egyházi épületekre, építményekre és részeikre utaló helységnevek; az egyházhoz tartozó személyekre utaló helységnevek; egyházi szervezetre utaló helységnevek; patrocíniumi, a templom titulusára utaló helységnevek; vö. MEZŐ 1996a: 24), a névadási aktus motivációja szerint, szemantikai alapon lényegében két névtípussal számolhatunk. Az ide vonható helységnevek egyik típusa a település egyházi építményével kapcsolatos információt közöl: egyházi épületek jelenlétére, az egyház tiszteleti nevére, a templomcímre utal. A helységnevek másik típusa az egyház birtokosi szerepkörét állítja előtérbe: egyházhoz tartozó személyek, egyházi szervezetek tulajdonosi státusát tünteti fel.

Eddigi helynévtörténeti vizsgálódásaim során úgy tapasztaltam, hogy míg az egyházi építményekkel kapcsolatos információt közlő névformákról viszonylag sok, közöttük nagyszámú friss és korszerű szemléletű szakirodalmi tétellel rendelkezünk (l. pl. KNIEZSA 1943; MEZŐ 1966, 1979, 1981, 1991, 1992, 1996a, 1996b, 2003; MIKESY 1967; SOLYMOSI 1976; KÓNYI 1979; KRISTÓ 1983; BENKŐ 1987, 1993; HAJDÚ 1991; LÉVAI 1994; HOFFMANN 1999; RÁCZ 1999; BÖLCSKEI 2005; TÓTH V. 2006, 2007, 2012, szerk. 2011), az egyház egykori birtokosi szerepkörével összefüggésben keletkezett névalakok jellemzőinek tárgyalása ez ideig háttérbe szorult (de l. pl. SOLYMOSI 1994, 1997; MURÁDIN 2000; BÖLCSKEI 2008, 2012; SZÖKE 2013).¹ Az utóbbi névtípus tüzetesebb vizsgálatára monografikus formában ezért magam vállalkozom.

Egy-egy régi magyar helynévtípus sajátosságainak feltárása kétségtelenül hozzásegít minket helynévrendszerünk egészének értelmezéséhez, az eddig

¹ A releváns szakirodalom által felvetett vizsgálati szempontok részletezőbb számbavételét l. BÖLCSKEI 2012.

egymástól élesen elkülönülőnek tekintett névtípusok összefüggéseinek megértéséhez. Az egyház egykori birtokosi szerepkörével összefüggésben keletkezett magyar helynevek forrásfeldolgozáson alapuló nyelvi és névtörténeti szempontú monografikus bemutatása, úgy vélem, a magyarság névadási–névhasználati gyakorlata szempontjából meghatározó jelentőségű birtoklástörténeti helynevek egy önálló, kultúrtörténeti kötöttségű típusának sajátos jellegzetességeiről tájékoztat majd, általánosságban pedig a táj változó, kultúra- és művelődésfüggő emberi konceptualizációjáról nyújthat korszerű ismereteket.

2. A helynevek forrásai, az anyaggyűjtés szempontjai

Az egyház egykori birtokosi szerepkörét tükröző magyar helyneveket nyomtatásban vagy digitális formában hozzáférhető, különféle műfajú, releváns történeti és nyelvészeti forrásokból látom célszerűnek összegyűjteni. A névadatok diakrón szempontú összevethetősége miatt szándékoltan különböző korszakok névanyagát tárgyaló történeti földrajzok (pl. a Györffy-, Csánki- és Fekete Nagy-féle kötetek), okmánytárak (pl. AO., ZsO.), helynévtárak (pl. LexLoc., Lipszky, MDH., Hnk.), helynévszótárak (pl. KMHSz., FNESz.), földrajzinév-gyűjtemények (pl. az ún. megyei kötetek), történeti (pl. PRT.) és nyelvészeti (pl. M.) munkák adatai alapján első lépésben adatbázist készítek, amely a további kutatás alapjául szolgál.

Az anyaggyűjtés során arra törekszem, hogy az adatbázisba felvett hely(ség)nevek megfeleljenek az alábbi két kritériumnak: 1. a névforma által jelölt hely(ség) egykori egyházi birtoklásának ténye a források alapján igazolt legyen, illetve 2. a névalak legalább egyik névrésze nyelvileg is azonosítsa a tulajdonost; pl. *Szurdokpüspöki* (1261/271: *Zurdukpispuky*; Gy. 3: 127) az 1260-as–80-as években az egri püspök birtoka volt (a *Szurdok*- bővítményrész a közeli Szurdok-völgyre vonatkozik; Gy. 3: 128, FNESz. 2: 603).

Kívül maradnak az elemzendő helynevek korpuszán ugyanakkor azok a névformák, amelyek 1. olyan lexémát tartalmaznak, amely egybeesik ugyan egy egyházhhoz tartozó személyt, illetve egyházi szervezetet jelölő szóval, ám a konkrét névbe a lexéma nem egyházi vonatkozású terminusként (hanem pl. személynévként) került be (pl. a *Monok* településnév pusztai személynévből keletkezett, a személynév alapja a régi *monoh* 'barát, szerzetes' főnév; FNESz. 2: 155); 2. egyházhhoz tartozó személyt, illetve egyházi szervezetet jelölő lexémát foglalnak magukban, ez azonban nem a hely birtokosára utal, hanem a hellyel valamilyen egyéb kapcsolatban lévő személyt, intézményt azonosít (pl. a *Papos* településnév azt mutatja, hogy a név adásakor a helységnek papja volt; FNESz. 2: 317); 3. formailag egybeesnek ugyan tényleges egykori egyházi birtoklásra utaló hely(ség)nevekkel, ám névköltözés eredményeként jelentek meg (pl. Piskó első lakosai a korábban *Püspöki*-ként ismert Drávapiskóból

érkezettek; FNESz. 2: 352); 4. népetimológia során, illetve hatósági névrendezés útján váltak azonos vagy (részben) hasonló alakúvá tényleges egykori egyházi birtoklást jelölő hely(ség)nevekkel (pl. az *Opáka* településnév egy 'szikla, krétás mészkő, márgapala' jelentésű szláv közszóból keletkezett pataknévre vezethető vissza, s hatósági névmagyarosítás eredményeként lett 1905-re *Apátka* formájúvá; FNESz. 1: 105); 5. olyan hely(ség)et jelöltek, amelyben volt ugyan egyházi intézmény, ám nem bizonyítható, hogy a névben megjelölt intézmény egyben a hely(ség)nek a tulajdonosa is volt (pl. a Tisza menti Monostorsápon bencés monostor állt; Cs. 1: 31, *Monostor-Sáp* a.); 6. a magánegyházrendszer emlékét őrzik, s az egyházi intézményt alapító nemzetség, kegyúr nevét foglalják magukban (pl. Tomajmonostorán állt a Tomaj-nem bencés rendi nemzetiségi monostora; Gy. 3: 142); 7. egyházi szolgáltatófalvakat jelöltek (pl. a garamszentbenedeki apátság tulajdonában lévő Ártánd település lakói ártányokkal adóztak; FNESz. 1: 118); valamint 8. bármely egyéb szemantikai tartalommal bírnak, bár olyan hely(ség)eket azonosítottak, amelynek egyházi birtoklása adatolt (pl. a somogy megyei *Andacs* a veszprémi püspöké volt; Fényes 1851: 24).

A fentiekből nyilvánvaló, hogy, bár a vizsgálatba vont névformák az esetek döntő többségében valamely jellegzetes, az egyházhoz tartozó személyt, illetve egyházi szervezetet általánosságban jelölő lexémát (is) tartalmaznak, a pusztán lexikális alapon való adatgyűjtés könnyen vezethet tévedésekhez. A névformák egy része egyéni mérlegelést igényel.

A *monostor* lexémát vagy annak birtokos személyjeles változatát nemzetség- vagy személynév mellett tartalmazó névformák az Árpád-korban például többnyire úgy keletkeztek, hogy egy adott helyen a területet birtokló nem vagy annak képviselője nemzetségi monostort építtetett, melyről a környező település metonimikusan kapta a nevét. Györffy sokszor részletezően be is számol róla, hogy kié volt eredetileg a terület, ahol a nemzetségi monostor épült, és azt aztán a nem ágai hogyan, milyen részletekben örökölték a továbbiakban, illetve elmondja, hogy ki lett a tulajdonos a nemzetség kihalása után. A nógrádi Kökényesmonostort például a 13. század elején alapította a francia származású Kökényes-Rénold nemzetség a premontrei rendi Garábmonostor filiájaként, majd 1322-ben a király a nemzetség kihalását vélelmezve a monostort és a környező települést a Kácsik nem egy képviselőjének adományozta (Gy. 4: 262). A birtok ilyenkor tehát jellemzően magánkézen volt és maradt, nem került a névben jelzett egyházi intézmény tulajdonába. A baranyai *Monostor* település (korábban *Pél*, 1289/1291: mon. *B. Michaelis de Peel*, de 1332–5: *Monustur*; Gy. 1: 343) a Majs-nem közeli Szent Mihály-monostoráról vette a nevét (FNESz. 2: 331, *Pélmonostor* a.). Azaz ezekben az esetekben az épületről való metonimikus névadás példáival, nem pedig birtoklástörténeti településnevekkel kell számolnunk.

Kolozsmonostor településről (+1263/324/580: *Colusmonustura!* ~ *Monustur* ~ *Monustura*; Gy. 3: 353) ugyanakkor tudjuk, hogy a 13. században a helyi Szent Mária bencés apátságé volt, s az apátság kerül elő tulajdonosként Kolozsvár város 1377. évi határleírásában is, melyet I. Lajos készíttetett a város polgárainak kérésére (Gy. 3: 355; Cs. 5: 322, *Kolozsvár* a.). A helység egyházi intézmény által való birtoklásának ténye nyelvi formában is jelentkezik a korszakban: 1355: *Monusturfalua* (Cs. 5: 308). Bodrogmonostor település birtokosa egy időben a közeli ciszterci apátság volt (Cs. 2: 195, *Bodrogmonostor* a.). E két utóbbi esetben a *monostor* lexéma tehát birtoklástörténeti alapon került a névformákba.

Egy-egy esetben az egyházi intézmény birtokosi voltát a névformában nem az intézményre általánosságban utaló lexémával, hanem annak a helységnévnek a segítségével fejezték ki a névadók, amely azt a települést jelölte, ahol a tulajdonjoggal rendelkező intézmény volt. Így a Györffy szerint 1326-ban *Jásti föld*-ként ismert esztergomi terület a Veszprém megyei jásti bencés apátság birtoka volt (Gy. 2: 293); a somogyi Budavárimuszt település (1416: *Budauarimuzth*) pedig a budai káptalan tulajdonában állt (Cs. 2: 630, *Muszt* a.). Ugyanakkor egy, a gyulafehérvári káptalan birtokában lévő, az Ompoly folyó mellett található falu jövedelmét, Györffy adatai szerint, 1288 körül Regulus kanonok bírhatta, akiről a települést *Regulustelke*-nek nevezték (1299/1580 u.: *Ompey* sive *Regulusthelk!*; Gy. 2: 181, *Regulustelke* [*Ompoly*] a.). Ez utóbbi helység tehát az előbbi településhez hasonlóan káptalani birtok volt ugyan, nevében mégsem az egyházi intézmény tulajdonosi joga tükröződik, hanem egy konkrét, egyébként egyházi hivatal viselő személynek, a haszonélvezőnek az emléke őrződött meg.

Az egyházhoz tartozó személyt jelölő lexémák egy része személynévként is élt a múltban. Györffy a szentantali uradalom határleírásában szereplő *Apát bükke* névformával ([1266]/266/274: *Apat Byky*; Gy. 3: 254, *Szentantal* a.) kapcsolatban elmondja, hogy ez bizonyára IV. Béla jegyzőjének, [Putha fia] Apath-nak az emlékét őrzi, akinek Zsarnószeg közelében lévő erdejét jelölhette (Gy. 3: 264–5, *Zsarnószeg* a.). Ebben a példában az *Apát* lexéma tehát személynévi értékben szerepel.

A történeti névadatok pontos formájának azonosítását időnként filológiai természetű problémák nehezítik. Györffy György történeti földrajzában egy adott hely ugyanabból az oklevélből származó nevét például nem mindig teljesen azonos formában találjuk meg. A szerző egy 1299/411/413-as datálású határleírásból például a „t-m *Apathy*” alakot idézi magának a helynek a leírásakor (Gy. 4: 226, *Apáti* 1. a.), ugyanakkor „t-m *Apathi*” formát ad meg ugyanerre a helyre vonatkozóan a Nógrád város határának birtoklásában beállt 13. század végi változások tárgyalásakor (Gy. 4: 281, *Nógrád* [-vár, *Novograd*] a.).

Néha az is megesik, hogy a különböző nyomtatott munkák azonos forrásdokumentumra (is) hivatkozva némiképp eltérő névformákat adnak meg egy-egy hely(ség) adatsorában: Gyöngyöspüspöki 1261/271-es datálású adata Györffynél *Gunguspispuki* formában tűnik fel (Gy. 3: 127), a FNESz. ugyanebből az esztendőből, a Györffy által is használt forrásra hivatkozva, *Gunguspispuky* alakot közöl (1: 547); Barátsokoró adatsorában Csánkinál 1252-es dátum alatt *Brath* forma szerepel (Cs. 3: 545), Györffy, részben a Csánki által is megjelölt forrásra támaszkodva, +1252 [1270] datálás mellett *Barath* alakot ad meg (Gy. 2: 580).

Az azonos esztendőre datált különböző névformák jelentkezésének ugyanakkor az is lehet az oka, hogy a szerzők különböző forrásművekből idézik az adatokat. Továbbra is Barátsokoró adatsoránál maradva, az 1262-es adat Csánkinál *Baratsucorov* (forrás: ÁÚO. III. 29.; Cs. 3: 545), Györffynél *Baratsucurov* formájú (forrás: PRT. II. 318.; Gy. 2: 581); míg 1339-ből, különböző okleveles forrásokból, Csánki *Barathy* (Cs. 3: 545), Györffy pedig *Barath* névalakot adatol (Gy. 2: 581).

Györffy György történeti földrajzában időnként olyan magyar nyelvű névformákat ad meg címszóként, amelyek létezésére csak közvetett adata van az Árpád-korból. Így például a Győr vármegyei Barátival keletről határos települést jelölő 1261/411: *Cruciferorum* (Gy. 2: 605) latin adat mögött magyar helynevet sejtve, magyar megfelelőként, nyilván analogikus alapon, a *[Keresztes]* névalakot tünteti fel címszóként. A magyar névformák latin névalakok alapján való kikövetkeztetésének eljárásával a KMHsz.-ban is találkozunk, l. pl. a baranyai +1015/+158//403/PR.: *Scena abbatis* nevű hely magyar nyelvű *[Apát]-széna* megjelölését (1: 34).

A források latin névformái alapján valószínűsíthetően létező egykori magyar névalakok kikövetkeztetésének gyakorlatával az adatbázis készítése során magam is élek. A Hunyadiak korában a Heves megyei Mezőtárcány és Füzesabony között fekvő település magyar neve 1291: *Buda*, illetve 1494: *Kysbwda* formában kerül előnk, Csánki azonban 1339: *Buda Episcopi* (Cs. 1: 59) névalakot is adatol, mely alapján feltételezhető ugyanakkor a *[Püspök]buda* névforma (talán csak az írásbeliségre korlátozott) használata is. Hasonló példát nyújt a Kolozsvártól északnyugatra található Mákó helység esete is. Csánki szerint a Hunyadiak korában az erdélyi püspök települése volt. Magyar nyelvű adatai *Mákó* formájúak (legkorábban 1397: *Mako*, Cs. 5: 379–80), ám 1299-ben, illetve 1437-ben jelentkezik a *Mako episcopalis* névalak is (Cs. 5: 379–80), amely magyar megfelelője *[Püspök]mákó* lehetett. A latin névformák alapján az adatbázis készítése során általam kikövetkeztetett magyar névalakok főként a differenciáló jelző, illetve a földrajzi köznévi utótag jelenlétében, minőségében térnek el a forrásokban ténylegesen fellelhető magyar névformáktól.

További filológiai bizonytalanságot eredményez, hogy Csánki Dezső történeti földrajzában létezőnek mond néhány olyan települést a Hunyadiak korában, amelyekre csak korábbi és későbbi adatokat hoz. Eljárása indokoltnak mondható a névvel jelölt denotátum korszakbeli létezésének igazolása tekintetében, ám a korban használt névformá(k) vonatkozásában kevésbé informatív. Így például a Tabtól délnyugatra fekvő, a tihanyi apátság birtokában lévő Apáti település Csánki által idézett névadatai 1275-ből (*Apaty*), illetve 1536-ból valók (*Apaty*; Cs. 2: 587); a Valkó megyei Derzspapfalva egyetlen adata 1275-ös datálású (*Derspopfolua*; Cs. 2: 304).

Csánki Dezső (1890–1913) és Fekete Nagy Antal (1941) a Hunyadiak korának történeti földrajzát közreadó kötetei ugyanakkor kétszeres értelemben is hasznos forrásmunkáknak tekinthetők: nemcsak 14–15. századi névformákat nyerhetünk belőlük, hanem a kiadás korabeli helységekkel való azonosítás következményeként 19. század végi, 20. század első feléből való névadatokkal is gazdagíthatjuk az adatbázist. A későbbi névadatok pontos formájával kapcsolatban azonban néhol elbizonytalanodhatunk. Fekete Nagy Antal Trencsén megyéről szóló monográfiája bevezetőjében szól például *Trencsénapáti*, *Trencsénpüspöki* és *Bánpüspöki* nevű birtokokról (FN. 5, 58), ezeket a névformákat azonban sem történeti forrásokból, sem pedig saját korából nem adatolja a kérdéses helyeket jelölő nevek számbavételekor.

3. Az adatbázis felépítése, szerkezete, tartalma

Az adatbázis az egyes helynevek kapcsán a következő adatokat tartalmazza: azonosító szám; a címszóként álló helynév (és lehetséges változatai); a jelölt denotátum fajtája; a megye, ahol a jelölt denotátum található; a jelölt denotátum lokalizációja egy-egy jelentősebb közeli településhez viszonyított helyzet megadásával; releváns helytörténeti események (amennyiben ismeretes: az egyházi birtokos, a rend, az adományozó, az adományozás éve, a téma szempontjából jelentős birtoklástörténeti változások, a vizsgált névtípushoz tartozó névformákkal jelölt közeli helyek); a jelölt denotátum mai neve (ha ismeretes), illetve az egykori névforma fennmaradása környékbeli denotátumok mai megnevezésében; valamint maguk a helynévtörténeti adatok öt korszakra bontva: 1349-ig, 1350 és 1525 között, 1526 és 1771 között, 1772 és 1919 között, valamint 1920 után lejegyzett adatok. Minden egyes helynévtörténeti adat esetében rögzítem a lejegyzés évét, a betűhív névformát és megadom az adat visszakereshetőségét szolgáló forrásmegjelölését. A helynévtörténeti adatok lexikális, morfológiai, szintaktikai, keletkezés- és változástörténeti sajátosságainak típusát az adatgyűjtés során azonosítom, és kódok segítségével utalok rá az adattáblákban.

3.1. Az azonosító szám

Az azonosító szám funkciója, hogy összekösse a denotátumot leíró és az egyes korszakokból származó névadatokat közlő adattáblák megfelelő sorait, s ezáltal együtt tartsa az azonos denotátumot jelölő egyező és különböző történeti névformákat. Bevezetésére azért volt szükség, mert a címszóként álló névformák önmagukban, a történeti névanyagban gyakori homonímia miatt, ezt a funkciót nem tudták volna ellátni.

3.2. A címszó

A címszóként álló helynév a történeti névformákból kialakult modern, illetve a történeti névformák alapján kialakított modernizált, a mai helyesírási szabályok szerint lejegyzett sztenderdizált névváltozat. A sztenderdizációt jelen esetben megkönnyíti, hogy a történeti névformákat felépítő közszói lexémák köre behatárolható (l. lent), s e lexémák nagy többsége a mai köznyelvnek is része, mai formájukat tehát ismerjük. Ugyanez mondható el a névformák grammatikai jellemzői tekintetében is. Segíti a sztenderdizációt az is, hogy sok, vizsgálatba vont névforma kései forrásművekben is jelentkezik, illetve egészen a mai napig fennmaradt; továbbá névrendszerünk elemét képezi számos, a vizsgált névalakkal bizonyos tekintetben rokonítható névforma is. Így a hangtani és névszerkezeti modernizálás, azaz a mai köznyelvi formának megfelelő helynévalak kialakítása viszonylag biztonságosan elvégezhető.

Mivel a későbbi monografikus bemutatás fókuszában az egyházi birtoklás tényének névformabeli kifejeződési lehetőségei és körülményei állnak, fontosnak tartom, hogy egy-egy helynévnek az idők során jelentkező alakváltozatai a címszóban is megjelenjenek az adatbázisban. Fő címszóként azon névalak modern(izált) formája áll, amely legkorábban jelentkezik az áttekintett forrásokban. Ez gyakran, de nem mindig a vizsgált névtípushoz tartozó szerkezetileg legegyszerűbb névalak. Ha az idők során a kérdéses helynév jelentős névszerkezeti változás(ok)on esett át, az eltérő névformákat, szintén modern(izált) alakban, névváltozat(ok)ként a címszó részeként megadom. Az esztergomi érsekségnek a Csallóköz nyugati részén fekvő egy falva legkorábban *Püspök* néven jelentkezett forrásainkban (1256: *Puspuk*), később *Püspöki* (1338: *Pyspiky*), majd *Pozsonypüspöki* (1910) néven volt ismert (Cs. 2: 786; FNESz. 2: 371, *Pozsonypüspöki* a.). A címszó a fentiek értelmében a **Püspök ~ Püspöki ~ Pozsonypüspöki** névváltozatokat jeleníti meg.

Az is előfordul, hogy, önállóan vagy egyéb változások mellett, a névalkotó lexémák egyike változik meg. A városszalónaki pálosok Felsőőr közelében található települése előbb 1698: *Barátfalu*, később 1773: *Baráth Major* néven kerül elő (ma Mönchmeierhof; FNESz. 1: 166, *Barátmajor* a.). Ennek megfelelően az adatbázisban **Barátfalu ~ Barátmajor** címszó alá került. A

lexikális változás eredményezhet típusváltást: az egyházi birtoklásra utaló névforma más szemantikai tartalommal bíró névalakot cserél le, illetve fordítva, az egyházi birtoklásra mutató névforma más szemantikai tartalommal rendelkező névalaknak adja át a helyét. Címszóként az adatbázisban ilyenkor mind a két típusú helynév szerepel, az adatolás sorrendjében, l. pl. a nógrádi **Füzegy ~ Apáti** (1075/+124/+217: *Fizeg* > *1388: *Apaty*; Gy. 4: 242), illetve a Hunyad megyei **Apáti ~ Oroszfalu ~ Orosz ~ Rus(z)** (1367: *Apaty* al. nom. *Vruzfolu* > 1390: *Oruzfalu* > 1513/515: *Oroz* > 1520–1521: *Oroz* al. nom. *Rws*; Gy. 3: 289, Cs. 5: 119) nevű települések esetét.

Egy-egy helység kapcsán időnként arra is van példa, hogy forrásaink olyan korai latin nyelvű névalakot közölnek, amely mögött jó eséllyel a vizsgált névtípushoz tartozó magyar helynév állhatott, ezt azonban nem jegyezték fel a korabeli írnokok. Ilyenkor a latin adat alapján rekonstruálható magyar névalakot, az adattal is igazolt magyar névformák mellett, szögletes zárójelben tüntetem fel a címszóban, a lejegyzés időpontjának figyelembevételével, l. az Árpád-korban már létező **Holdvilág ~ [Apátfalva] ~ Csicsóholdvilág** nevű helység példáját.

3.3. A denotátumfajta

Denotátumfajta tekintetében az adatbázis főként települések neveit tartalmazza, mivel azonban a jelölt denotátumok minősége az idők során változhatott, illetve a vizsgált névtípus egyes jellemző nyelvi vonásai más denotátumfajtát jelölő névformák esetében jobban megfigyelhetők (l. pl. a jelölt birtokos szerkezetek magas arányát a mikrotoponimák körében), az adatbázis változatos típusú földrajzi objektumok neveit foglalja magában. Az adatbázisban rögzített névformák által jelölt denotátumok között, a településeken túl, találhatunk például berket (pl. 1275: *Bratiberuk!*; Gy. 3: 86), birtokot (pl. 1476: *Papeghaza*; Cs. 1: 633–4, *Hunyadi család* mint birtokos a.), dombot (pl. 1211: *Apatfeereh ~ Appatfeereh*; Gy. 2: 433), erdőt (pl. 1329: *Kereztuserdeu*; Gy. 2: 71), folyót (pl. +1294/471: *Praepostpataka ~ Praepostpataka*; Gy. 2: 507), földet (pl. é. n.: *Káptalan föld*; Cs. 1: 170, *Buska* a.), gyümölcsöst (pl. 1272/419: *Dekan Gemulshe*; Gy. 1: 81), halászhelyet (pl. 1326/353: *Apatzatuna*; Gy. 1: 731), halmot (pl. 1342: *Apatakala*; AO. 4: 288), határpontot (pl. 1390: *Kethremethege*; Cs. 5: 121, *Pala* a.), havasi erdőt (pl. +1263/324/580: *Leske ~ Apathaasa [Apathoasa]*; Gy. 3: 362, Cs. 5: 373–4), hegyet (pl. 1295/296: *Remetehy*; Gy. 4: 67), helyet (pl. [+1077–95]>+158//403/PR.: *Apatkuzhýda ~ Apatkuzhyda*; Gy. 1: 340), pusztát (pl. 1481: *Apathitelek*; Cs. 2: 192), szőlőst (pl. [1269]: *Pyspukmal*; Gy. 4: 634), telket (pl. 1413: *Papfelde*; Cs. 1: 103, *Mártonföld* a.), településrészt (pl. 1500 k.: *Káptalangyőr*; Cs. 3: 541, *Győr város* a.), tavat (pl. 1326: *Apathlaba*; Gy. 3: 380), utcát (pl. 1913: *Barát-utca*; Cs. 5: 320, *Kolozsvár* a.), várat (pl. 1266: *Apachasumlo*; Cs. 3: 254, *Szóllós a*)

a.), vízfolyást (pl. 1310: *Popaga*; Gy. 1: 616), völgyet (pl. 1268: *Apat welge*; Gy. 4: 271).

3.4. A megye megjelölése, a lokalizáció

A megye megjelölése, amelyben a jelölt denotátum található, illetve az egy jelentősebb közeli helyhez, településhez viszonyított helyzet megadásával történő lokalizáció az adatbázisban a forrásmunkákat követi. Az egyes denotátumok helyzetének meghatározása tekintetében azért célszerű a forrásművek szemléletére alapozni, mivel azok következetesen az általuk tárgyalt korszak megyebeosztásával és településállományával számolnak, s viszonyítási pontnak a korban meglévő nagyobb településeket, földrajzi objektumokat tekintik. A denotátumok elhelyezkedésének megadása egy nagyobb folyóhoz, jelentősebb településhez égtáj segítségével való viszonyítás útján, illetve a mikrotoponimákkal jelölt objektumok helyének azonosítása a helység megjelölésével, amelynek határában található a lokalizáció tipikus formái helynévszótárainkban, így az adatbázisban magam is ezeket az eljárásokat követem. Természetesen feltüntetem, ha az egykori megyei hovatartozás nem volt tisztázott vagy változott az idők során (pl. a mai Szurdokpüspöki település hol Heves, hol Nógrád megyéhez tartozott; vö. Gy. 3: 127–8, *Püspöki 2. (Szurdok-)* a.; Cs. 1: 68–9, *Püspöki* a.; FNESz. 2: 603).

3.5. Helytörténeti események

A releváns helytörténeti események vonatkozásában forrásaink sok esetben konkrétan megnevezik az egyházi birtokost. Tulajdonosként előkerül, többek között az abaszéplaki apátság (pl. 1427: *Apathy*; Cs. 1: 203, FNESz. 2: 571, *Széplakapáti* a.), az adorjánpusztai apátság (pl. 1332–7: *Apati*; FNESz. 2: 485, *Somogyapáti* a.), az almádi monostor (pl. 1468: *Monostorapathy*; Cs. 3: 28, FNESz. 2: 156), a bácsi káptalan (pl. 1332–7/PR.: *Pysky ~ Pyky ~ Pysqui*; Gy. 1: 231, Cs. 2: 160), a bátai apátság (pl. 1267/1380: *Apaty*; Cs. 2: 468, FNESz. 1: 175, *Bátaapáti* a.), a bélháromkúti apátság (pl. 1338: *Apathfalva*; FNESz. 1: 187, *Bélapátfalva* a.), a borsmonostori apátság (pl. 1476: *Zanthozakan* aliter *Barathzakan*; Cs. 3: 629), a bozói monostor (pl. [1260 k.]/388: *Apaty*; Gy. 3: 175), a bulcsi apátság (pl. 1367: *Apaty* al. nom. *Vruzfolu*; Gy. 3: 289, Cs. 5: 119), a csanádi püspökség (pl. 1900: *Püspöklele*; FNESz. 2: 101, *Maroslele* a.), a dédesi (szentléleki) kolostor (pl. 1313/339: *Poprethe*; Gy. 1: 799), az egi káptalan (pl. 1275: *Bratiberuk!*; Gy. 3: 86), az egi püspökség (pl. 1261/271: *Mezeupispuky*; Gy. 1: 801), az erdélyi püspökség (pl. 1281: *Baratpyspuky ~ Barathpyspuky*; Gy. 1: 655), az esztergomi érsekség (pl. [1294] V. 18/294: *Puspuky*; Gy. 4: 287), az esztergomi érsek dézsmaszedői (pl. 1286/412: *Desmasteluk!*; Gy. 2: 494), a fehérvári káptalan (pl. 1332–7: *Monachy ~ Monoy*

~ *Monohy*; Cs. 2: 508), a fehérvári örkanonokság (pl. 1511: *Custos-földje* ~ *Byal*; Gy. 2: 351, *Bial* a.), a garamszentbenedeki apátság (pl. 1253: *Apatj*; Gy. 1: 425), a győri káptalan (pl. 1773: *Kaptalon Viss*; FNEsz. 2: 410, *Répcervis* a.), a győri püspökség (pl. 1413: *Pispiky*; Cs. 2: 787, *Püspöki* a., FNEsz. 2: 386, *Püspökmolnári* a.), a heiligenkreuzi apátság (pl. 1345: *Olsomunuhuduor* ~ *Olsomunuhuduor*; Gy. 4: 158, Cs. 3: 683, FNEsz. 1: 166, *Barátudvar* a.), az ittebei prépostság (pl. 1221: Pp/Reg: *Popi*; Gy. 3: 320), a jászói konvent (pl. 1297: *Prepostfelde*; Gy. 2: 546), a jászói prépostság (pl. 1286: *Apati* ~ *Supch*; Gy. 1: 158), a kalocsai érsekség (pl. 1882: *Érsekhalma*; FNEsz. 1: 429), a kapornaki apátság (pl. 1895: *Nemes-Apáti*; FNEsz. 1: 86, *Alsónemesapáti* a.), a kerci monostor (pl. 1290 > 413: *Apathwlge*; Gy. 3: 554, 558, *Pánád* a.), a kolosi apátság (pl. 1910: *Apátkolozs*; FNEsz. 1: 105–6), a kolozsmonostori apátság (pl. +1263/324/580: *Apathida* ~ *Apathyda*; Gy. 3: 342, 5: 327–8), a lébényi apátság (pl. 1808: *Barátfold*; L. 1: 36), a leleszi prépostság (pl. 1332–7/PR.: *Kereztes*; Gy. 1: 632), a nagyszebeni prépostság (pl. 1345: *Prepostfolva*; FNEsz. 2: 374–5, *Prépostfalva* a.), a nyitrai püspökség (pl. 1410: *Pisspek*; FN. 178, FNEsz. 2: 680, *Trencsénpüspöki* a.), az óbudai apácakolostor (pl. 1382: *Monostorszeg*; Cs. 2: 157), az óbudai prépostság (pl. [1269]: *Popmal*; Gy. 4: 634), a pannonhalmi apátság (pl. 1222: *Apaty*; Cs. 3: 59, FNEsz. 1: 736, *Kisapáti* a.), a pécsi káptalan (pl. 1332–5/PR.: *Baratur* ~ *Barat*; Gy. 1: 281, Cs. 2: 471), a pécsi püspökség (pl. 1937: *Püspökbóly*; FNEsz. 2: 385), a pécsváradai apátság (pl. 1902: *Apátvarasd*; FNEsz. 1: 106), a pilisi apátság (pl. 1476: *Apathmarothya* ~ *Apathwrmárothya*; FNEsz. 1: 106), a pozsonyi káptalan (pl. 1773: *Pap Kőrmősd*; FNEsz. 2: 316–7), az (aba)sári monostor (pl. 1391/391: *Apathy*; Gy. 3: 119), a somlónásárhelyi apácakolostor (pl. 1908: *Apáczatorna*; FNEsz. 1: 104), a százdi apátság (pl. 1261/271: *Apati*; Gy. 1: 752), a szekszárdi apátság (pl. 1331/331/334: *Apati*; Gy. 3: 67), a szentgotthárdi apátság (pl. 1907: *Apátistvánfalva*; FNEsz. 2: 386), a szentjobbi apátság (pl. 1326/327/XVIII.: *Apaty*; Gy. 1: 594), a szentlászlói kolostor (pl. 1395: *Remethefalua*; Cs. 2: 519), a szeri monostor (pl. 1329/378/388: *Apaty*; Gy. 1: 271), a tihanyi apátság (pl. 1093: *Apathur*; Cs. 3: 29), a tordai apátság (pl. *1221/550: *Apathi*; Gy. 1: 594), a váci püspökség (pl. 1900: *Püspökszilágy*; FNEsz. 2: 386), a váradi káptalan (pl. 1692: *Pap Tamasi*; FNEsz. 2: 317), a váradi örkanonok (pl. 15. sz.: *Kusztoszfalva*; Cs. 1: 625, *Szőllős* a.), a váradi püspökség (pl. 1279: *Pyspukymal*; Gy. 1: 683), a veszprémi káptalan (pl. 1488: *Papkezy*; Cs. 3: 246, FNEsz. 2: 316), a veszprémi püspökség (pl. 1696: *Papvásár*; FNEsz. 2: 318, *Papvásári-szőlőhegy* a.), a zalavári apátság (pl. 1335: *Apathy*; Cs. 3: 28, FNEsz. 2: 794, *Zalaapáti* a.), a zebegényi monostor (pl. 1292–97: *Pap* ~ *Papy*; Gy. 1: 355), a zobori apátság (pl. 1349: *Apaty* ~ *Kartholc*; Gy. 4: 404), a zselicszentjakabi apátság (pl. 1258: *Apaty*; Cs. 2: 587). A felsorolt intézmények rendi hovatartozásából következik, hogy főként az ágostonos, bencés, ciszterci, pálos, premontrei rendek, valamint a templomos

és ispotályos keresztesek bírtak olyan településsel, földrajzi objektummal az országban, amelynek nevében tükröződött, hogy az valamely egyházi intézmény, szervezet tulajdonában van, illetve volt.

Ritkábban utalnak forrásaink az adományozó személyére, az adományozás évére, körülményeire, következményeire, vagy éppen az egyházi birtok eladományozásának tényére. Györffy György beszámol róla, hogy a Heves megyei Tiszapüspökit 1261-ben Szent István adta az egri püspökségnek, annak alapításakor, a Tisza halászatával együtt, későbbi birtoklástörténete azonban bizonytalan (1261/271: *Tizapispuky*; Gy. 3: 127–8). Az egyházi birtokbavétel, illetve a tulajdonviszony megszűnését a helynév megváltozása is követhette. A nógrádi Fülektől délre fekvő Hatvan az esztergomi érsek tulajdonába került, aki be is népesítette (1246/383: *Hatuan* > [1294] V. 18/294: *Puspuky*; Gy. 4: 287), a füleki vár ura azonban rövidesen feldúlta a települést. A kerci monostor birtokaként feltűnő küküllői Apátvölgye település később, [Hermán nb.] Lack székely ispán tulajdonaként, *Iklód* néven bukkan fel (1290 > 413: *Apathwlge* > 1347: *Iclod*; Gy. 3: 554).

Egy-egy esetben arra lehetünk figyelmesek, hogy egy adott időszakban több, egymáshoz közeli hely is a vizsgált névtípushoz tartozó nevet visel, melyek minden valószínűség szerint azonos egyházi birtokosra utalnak. A kolozsmonostori bencés apátság Apáthida nevű településének 1326. évi határjárása például, többek között, Apátlába, Apátharaszta határhelyekről ír, melyek nyilván szintén az apátság birtokában voltak (1326: *Apathharazta* erdő, *Apathlaba* tó; Gy. 3: 380).

3.6. A helynevek nyelvi elemzését szolgáló adatok

A vizsgált típushoz tartozó névtörténeti adatok nyelvi felépítésének elemzése során kitérhetünk névformákban jelentkező lexémák számbavételére. A lexémák egy része értelemszerűen magát az egyházi birtokost azonosítja általánosságban. Anyagunkban leggyakrabban a következő lexémák kerülnek elő ebben az értékben: *apáca*, pl. 1373: *Tothapacha* (Cs. 2: 98); *apát*, pl. 1438: *Apátfalva* (FNESz. 1: 688, *Karancslapujtó* a.); *barát*, pl. 1332–5/PR.: *Barat* ~ *Baratur* (Gy. 1: 281, Cs. 2: 471); *bíboros*, pl. 1392–3: *Byborusberch* (Cs. 307, *Kolozsakna* a.); *dékán*, pl. 1418: [*Dékánhalma*] (Cs. 1: 748, *Veresegyház* a.); *dézmás*, pl. 1338: *Dezmasweulgzada* (Gy. 2: 494); *egyház*, pl. 1411: *Eghazfawlde* (Cs. 3: 326); *érsek*, pl. 1520: *Ersekzaka* (Cs. 2: 207); *káptalan*, pl. 1773: *Kaptalon Viss* (FNESz. 2: 410, *Répcervis* a.); *keresztes*, pl. 1329: *Kereztushege* (Gy. 3: 345); *kustos*, pl. 1496: *Kwsthosbardya* (Cs. 2: 590); *monoh*, pl. 1359: *Monohfeulde* (Cs. 3: 36, *Bezeréd* a.); *monostor*, pl. 1493: *Monosthory* (Cs. 1: 481); *pap*, pl. 1332–7: *Popd* (FNESz. 2: 316); *prépost*, pl. +1294/471: *Praepostpataka* (Gy. 2: 507); *presbiter*, pl. 1075/+124/+217:

[*Presbiter-hegy*] (Gy. 1: 893, *Csany* a.); *püspök*, pl. 1808: *Püspökfördője* (FNESz. 2: 385, *Püspökfürdő* a.); *remete*, pl. 1601: *Remethe Homorod* (FNESz. 1: 604, *Homoródremete* a.).

A vizsgálatba vont kétrészes névformákban a felsorolt szavakon túl szerepet kapnak alaprészként egyes településtípust, térszínformát, növényzetet, építményt jelölő köznévi elemek, pl. 1338: *Apathfalva* (Cs. 1: 168), [1269]: *Pyspukmal* (Gy. 4: 634), 1326: *Apathharazta* (Gy. 3: 380), 1305>411: *Barathkut* (Gy. 4: 350); továbbá helynévi lexémák is, pl. 1409: *Apaczawasarhel* (Cs. 3: 215, *Vásárhely* a.), 1550: *Kaptalan Thoty* (FNESz. 1: 685). Bővítményrészként gyakran mondhatók a népnévi, pl. 1449: *Olahremethe* (Cs. 1: 397, *Remete* a.); foglalkozásnévi, pl. 1319: *Keralpopa* (Gy. 1: 546); helynévi, pl. 1261/271: *Tizapispuky* (Gy. 3: 127); személynévi, pl. 1275: *Derspofolua* (Cs. 2: 304), 1905: *Igazpüspöki* (FNESz. 1: 621, *Igazpüspöki* a.); szentnévi, pl. 1351: *Scentmihalremetey* (Cs. 5: 728) és melléknévi, pl. 1368: *Nagbarath* (Cs. 3: 545), 1330/477: *Bekaspab[d]* (Gy. 1: 355) lexémák.

A vizsgált típushoz tartozó egy- és kétrészes helynevek morfológiai és szintaktikai szerkezete változatos lehet. Az egyrészes névforma szerepét betöltheti toldaléktalan, pusztán köznévi, pl. 1272–90: *Pop* (Cs. 1: 523), 1093: *Apathur* (Cs. 3: 29); a névalkotó szerepű toldalékmorfémákat tekintve pedig találkozunk anyagunkban *-i* képzős: pl. 1221: *Pp/Reg: Popi* (Gy. 3: 320), 1322: *Pispeky* (FN. 177–8); *-d* képzős: pl. 1280: *Popd* (Cs. 3: 445); *-di* képzős: pl. 1349: *Popdi* (Cs. 2: 56); *-s* képzős: pl. 1567: *Barathos* (FNESz. 1: 166) és fosztóképzős: 1410: *Apathlan* (Cs. 3: 599) névalakokkal is. A kétrészes névformák lehetnek minőségjelzős, kijelölő jelzős szerkezetek, pl. 1311: (*Papi* ~) *Papifalu* (Cs. 1: 418), 1400: *Popizenthpeter* (Gy. 3: 320, Cs. 2: 120), 1261/271: *Tizapispuky* (Gy. 3: 127); jelölt birtokos jelzős szerkezetek, pl. 1406–9: *Papfalua* (Cs. 1: 722, *Egregy vár* a.), esetenként a birtokos személyjel korábbi, *j* nélküli formáját alkalmazva, pl. 1319: *Keralpopa* (Gy. 1: 546), 1326: *Apathharazta* (Gy. 3: 380); továbbá jelöletlen birtokos jelzős szerkezetek, pl. 1570: *Apátfalu* (FNESz. 1: 497, *Garamapáti* a.), 1692: *Pap Tamasi* (FNESz. 2: 317). Egy-egy névforma morfológiai, szintaktikai szerkezete hangtörténeti változások eredményeként felismerhetetlenné vált, pl. 1332–7: *Pisky* (Cs. 2: 57). Elhomályosult *-n* határozóraggal bíró egyrészes helynév az 1765: *Apathin* (FNESz. 1: 105) névforma. Nem azonosítható a névátvételekben esetlegesen jelentkező idegen képző sem a magyar névhasználók számára, pl. 1453: *Paporcz* (Cs. 1: 359), 1491: *Papesd* (Cs. 5: 121).

A Hoffmann István (2007) által azonosított öt keletkezéstörténeti alapkategória mindegyikére találunk példát anyagunkban. Jöhettek létre a vizsgált névtípushoz tartozó helynevek szintagmatikus szerkesztéssel jelzős szerkezetből, pl. 1312: *Poptelke* (Gy. 2: 84), 1261/271: *Mezeupispuky* (Gy. 1:

801); morfológiai szerkesztéssel helynévképzővel, pl. 1243: *Popi* (Gy. 1: 128–9); jelentésbeli névalkotás során metonimikus névadással, pl. 1256: *Puspuk* (Cs. 2: 786); szerkezeti változással deetimologizáció eredményeként, pl. 1339: *Pysky* (Gy. 1: 726); továbbá névátvétellel, pl. 1453: *Paporcz* (Cs. 1: 359).

Szintén megfigyelhető a vizsgált névanyagban szinte valamennyi olyan változástörténeti alapkategória, amelyet Tóth Valéria változástipológiája (2008) azonosított. Így találkozunk névdiffrenciálódással, pl. 1332–7: *Apacha ~ Pacha* > 1373: *Magyarapacha, Tothapacha* (Cs. 2: 98); névintegrálódással, pl. 1427: *Kerestus, Komplos* > 1458: *Kereztheskomlos* (Cs. 1: 300, *Komlós és Komlós(-pataka)* helységek a., FNESz. 1: 773–4, *Komlóskeresztes* a.), 1482: *Naghap(p)athy, Kysapathy* > 1489: *Apathy* (Cs. 3: 28); névcserével, pl. 1428: *Arran ~ Araan* > 1612: *Baratt faluba* (Cs. 2: 733, FNESz. 1: 166, *Barátfalva* a.); jelzői előtaggal való kiegészüléssel, pl. 1808: *Papfalva* > 1913: *Nádaspapfalva* (L. 1: 495, FNESz. 2: 170), 1292–7: *Marok* > 1799: *Püspök Marok* (FNESz. 1: 424, *Erdősmárok* a.); földrajzi köznévi utótaggal való kiegészüléssel, pl. 1897: *Apáti* > 1956: *Apátipusztá* (Cs. 3: 493, Gy. 3: 403); jelzői előtag elmaradásából eredő ellipszissel, pl. 1630: *Szeplak-Apathy* > 1890: *Apáti* (FNESz. 2: 571, Cs. 1: 203); földrajzi köznévi utótag elmaradásából eredő ellipszissel, pl. 1436 k.: *Apáczae gyháza* > 1436: *Apacza* (FNESz. 1: 305, *Csanádapáca* a., Cs. 1: 648); névelem > névrész cserével, pl. 1491: *Pyspeky* > 1497: *Pyspekfalwa* (FNESz. 2: 680, *Trencsénpiüspöki* a., FN. 178); névrész > névelem cserével, pl. 1415: *Borothfalua* > 1567: *Barathos* (FNESz. 1: 166, *Barátos* a.); redukcióval, pl. 1446: *Apathy* > 1450 k.: *Apat* (Cs. 2: 189); bővüléssel, pl. 1256: *Puspuk* > 1338: *Pyspiky* (Cs. 2: 786, FNESz. 2: 371, *Pozsonypüspöki* a.), 1544: *Baratffalwa* > 1550: *Baráthokfalwa* (FNESz. 1: 166, *Barátudvar* a.); névelemcserével, pl. 1221: *Popi* > 1260: *Popth* (FNESz. 2: 316, *Papd* a.); névrészcserevel, pl. 1466: *Apáczakuta ~ Apáczae gyháza* > 1525: *Apáczateleke* (Cs. 1: 648), 1439: *Monohlehota* > 1493: *Barathlehota* (FN. 96), 1808: *Püspöki (Várad-)* > 1882: *Bihar-Püspöki* (L. 1: 544, FNESz. 1: 213); deszemantizációval, pl. 1261: *Pyspyky* > 1415: *Pysky* (Cs. 1: 654); reszemantizációval, pl. 1296–7: *Pochwasara* > 1696: *Papvásár* (Cs. 3: 246, FNESz. 2: 318, *Papvásári-szőlőhegy* a.); transzszemantizációval, pl. 1468: *Apathyda* > 1469: *Apahyda* (Cs. 5: 327–8).

Találkozunk ugyanakkor e helynévváltozási alaptípusok sajátos kombinációival is. Így van példa jelzői előtaggal és földrajzi köznévi utótaggal való együttes kiegészülésre: 1346: *Zentmiclos* > 1376: *Keresztuszentmiklós* (Cs. 2: 646); jelzői előtaggal való kiegészüléssel kísért redukcióra: 1481: *Paptheleke* > 1760–2: *Füzes Paptelek* (Cs. 1: 584, FNESz. 1: 488); alternatív névformák névrész > névelem cserével kísért összevonására: 1433: *Magasy* al. nom. *Apathfelde* > 1447: *Apathymagasy* (Cs. 2: 773); névrészek felcserélődésére: 1487: *Kereztheskomlos* > 1799: *Komlós Keresztesi* (Cs. 1: 300,

Komlós helység a., FNEsz. 1: 773–4, *Komlóskeresztes* a.); névdifferenciálódással és névelemcserével kísért bővülésre: 1536: *Barathe* > 1894: *Alsó-Barátin*, *Felső-Barátin* (Cs. 2: 589); névdifferenciálódással kísért földrajzi köznévi utótaggal való kiegészülésre: 1470: *Nywl* > 1897: *Kis-*, *Nagy-* és *Káptalan-Nyulfalu* (Cs. 3: 554); településnév > határnév jelentésátértékelődésre a jelzői előtag ellipszis során való elmaradásával kísért földrajzi köznévi utótaggal való kiegészülés nyomán: 1416: *Barat Pyspeki* > 1886/906. térk.: *Püspöki halom* (Cs. 1: 599, *Püspöki* a., Gy. 1: 656); deszemantizációval kísért földrajzi köznévi utótaggal való kiegészülésre: 1446: *Pysky* > 1719: *Puskihát* (Cs. 1: 654, Gy. 1: 512); valamint alternatív névformák váltakozó jelentkezésére: 1332–7: *Abafaya* ~ *Abbafaya* > 1355: *Apaty*, 1359: *Apathy* > 1364: *Apaty* ~ *Abafaya*, 1380: *Apathy* ~ *Abafa* > 1402: *Apathy* > 1408: *Abafaya* al. nom. *Apathy* > 1411: *Abafaya* > 1412: *Abafalua* > 1414: *Abafaya*, 1430: *Abbafaya*, 1450 k.: *Abafaya*, 1459: *Abafaya*, 1913: *Abafája* (Cs. 5: 691). Ezeknek a változásoknak egy része minden bizonnyal a rendelkezésünkre álló lejegyzett adatok hiányossága következtében ilyen összetett.

4. Az adatbázis felhasználhatósága

Felhasználhatóság tekintetében, a fentiek értelmében, az adatbázis kettős kutatási célt szolgál. Az azonos azonosító számmal ellátott adatsorok esetében lehetőség van arra, hogy lekérdezés segítségével szótári szócikk formájában jelenítsük meg az információkat. Egy-egy ilyen szócikk a következőképpen épül fel: a címszóként álló névforma az esetleges névváltozatokkal, a denotátum fajtájának azonosítása, lokalizáció, történeti névadatok (az év, a betűhív névforma és a forráshely megjelölésével), releváns helytörténeti események, a denotátum mai elnevezése (amennyiben kideríthető). Az egyes névadatokkal összefüggésben azonosított lexikális, morfológiai, szintaktikai, keletkezés- és változástörténeti jellemzők típusainak adatbázisbeli kódolása pedig lehetővé teszi a névformák nyelvi elemzését. Az adatbázis, reményeim szerint, megfelelő alapjául szolgálhat egy, az egyház egykori birtokosi szerepkörét tükröző magyar helyneveket korszerű elvek mentén bemutató névtörténeti monográfia szövegének elkészítéséhez.

Elsődleges források

AO. = NAGY IMRE szerk. (1878–1891), *Anjoukori okmánytár. Codex Diplomaticus Hungaricus Andegavensis* I–VI; TASNÁDI NAGY GYULA szerk. (1920), *Anjoukori okmánytár. Codex Diplomaticus Hungaricus Andegavensis* VII. Bp.

- ÁÚO. = WENZEL GUSZTÁV szerk. (1860–1874), *Árpád-kori új okmánytár* I–XII. Pest (később Bp.).
- Cs. = CSÁNKI DEZSŐ (1890–1913), *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában* I–III, V. Bp.
- Fényes = FÉNYES ELEK (1851), *Magyarország geographiai szótára* I–II. Pest.
- FN. = FEKETE NAGY ANTAL (1941), *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában* IV. Bp.
- FNESz. = KISS LAJOS (1988), *Földrajzi nevek etimológiai szótára* 1–2. Bp.
- Gy. = GYÖRFFY GYÖRGY (1963–1998), *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza*. Bp.
- Hnk. = *Magyarország közigazgatási helynévkönyve, 2012. január 1.* http://www.ksh.hu/apps/shop/kiadvany?p_kiadvany_id=11432
- KMHsz. = HOFFMANN ISTVÁN szerk. (2005), *Korai magyar helynévszótár 1000–1350. I. Abaúj–Csongrád vármegye* Debrecen.
- LexLoc. = *Lexicon locorum regni Hungariae populosorum anno 1773 officiose confectum*. 1920. Bp.
- Lip. = LIPSZKY JÁNOS (1808), *Repertorium locorum objectorumque in XII. tabulis Mappae regnorum Hungariae, Slavoniae, Croatiae et confinium militarium Magni item Principatus Transylvaniae occurrentium*. Buda.
- M. = MEZŐ ANDRÁS (1999), *Adatok a magyar hivatalos helységnévadáshoz*. Nyíregyháza.
- MDH. = HOFFMANN ISTVÁN – TÓTH VALÉRIA – SCHWING, JOSEF szerk. (2010–2014), *Magyar Digitális Helynévtár*. Debrecen. <http://mdh.unideb.hu/impresszum.php>
- PRT. = ERDÉLYI LÁSZLÓ – SÖRÖS PONGRÁC szerk. (1902–1916), *A pannonhalmi Szent-Benedek-rend története* I–XII. Bp.
- ZsO. = MÁLYUSZ ELEMÉR szerk. (1951–2001), *Zsigmondkori oklevéltár* I–VII; BORSA IVÁN – C. TÓTH NORBERT szerk. (2003–2004), *Zsigmondkori oklevéltár* VIII–IX; C. TÓTH NORBERT szerk. (2007), *Zsigmondkori oklevéltár* X; C. TÓTH NORBERT – NEUMANN TIBOR szerk. (2009), *Zsigmondkori oklevéltár* XI. Bp.

Irodalom

- BENKŐ LORÁND (1987), Rolle der Schutzheiligen in der mittelalterlichen ungarischen Namengebung. In: Benda, Kálmán – von Bogyay, Thomas – Glassl, Horst – K. Lengyel, Zsolt (Hrsg.), *Forschungen über Siebenbürgen und seine Nachbarn. Festschrift für Attila T. Szabó und Zsigmond Jakó*. München. 1: 303–15.

- BENKŐ LORÁND (1993), Az Árpád-ház szentjeinek szerepe a középkori magyar helynévadásban. *Magyar Nyelv* 89: 10–9.
- BÖLCSKEI ANDREA (2005), A szentnévi alaptagú helységnevek korrelációs rendszerének alakulása. *Névtani Értesítő* 27: 152–62.
- BÖLCSKEI ANDREA (2008), Az egyházi településnevek típusai a 19. század elején. In: Bölcskei Andrea – N. Császi Ildikó (szerk.), *Név és valóság. A VI. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai. Balatonszárszó, 2007. június 22–24.* Bp. 106–15.
- BÖLCSKEI ANDREA (2012), Az egyház mint egykori birtokos a magyar helységnevekben. *Névtani Értesítő* 34: 71–80.
- DAVIES, NORMAN (2002²), *Európa története.* Bp.
- HAJDÚ MIHÁLY (1991), Középkori -monostora utótagú helyneveink tipológiájához. In: Hajdú Mihály – Kiss Jenő (szerk.), *Emlékkönyv Benkő Loránd hetvenedik születésnapjára.* Bp. 250–4.
- HOFFMANN ISTVÁN (1999), Névrendszertani megjegyzések a patrocíniumi helységnevek történetéhez. *Névtani Értesítő* 21: 66–70.
- HOFFMANN ISTVÁN (2007), *Helynevek nyelvi elemzése.* Második kiadás. Bp.
- KNIEZSA ISTVÁN (1943), Keletmagyarország helynevei. In: Deér József – Gáldi László (szerk.), *Magyarok és románok I.* Bp. 111–313.
- KÓNYI SÁNDOR (1979), *Félegyháza – Derekegyház.* *Magyar Nyelvőr* 103: 473–7.
- KRISTÓ GYULA (1983), Az -egyház(a) utótagú helynevekről. In: Uő. (szerk.), *Tanulmányok az Árpád-korról.* Bp. 450–5.
- KRISTÓ GYULA (1999), *A tizenegyedik század története.* Bp.
- KRISTÓ GYULA (2003), *Magyarország története 895–1301.* Bp.
- LÉVAI BÉLA (1994), *Szóládmonostora.* *Magyar Nyelvőr* 118: 445–8.
- LÖRINCZE LAJOS (1947), *Földrajzineveink élete.* Bp.
- MÁLYUSZ ELEMLÉR (2007), *Egyházi társadalom a középkori Magyarországon.* Bp.
- MEZŐ ANDRÁS (1966), Nyíregyháza. *Magyar Nyelvjárások* 12: 137–42.
- MEZŐ ANDRÁS (1979), *Félegyháza.* *Névtani Értesítő* 1: 14–20.
- MEZŐ ANDRÁS (1981), Móregyháza = Nyíregyháza? *Névtani Értesítő* 5: 3–6.
- MEZŐ ANDRÁS (1991), Szegegyház. In: Hajdú Mihály – Kiss Jenő (szerk.), *Emlékkönyv Benkő Loránd hetvenedik születésnapjára.* Bp. 432–4.
- MEZŐ ANDRÁS (1992), *Szentkirályszabadja és társai.* *Magyar Nyelvjárások* 30: 25–35.
- MEZŐ ANDRÁS (1996a), *A templomcím a magyar helységnevekben. 11–15. század.* Bp.
- MEZŐ ANDRÁS (1996b), *Boldogasszony és más asszonyok.* *Magyar Nyelvjárások* 33: 25–41.

- MEZŐ ANDRÁS (1997), Az „egyházi” helységneveink típusai. In: B. Gergely Piroska – Hajdú Mihály (szerk.), *Az V. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai*. Bp.–Miskolc. 244–9.
- MEZŐ ANDRÁS (2003), *Patrocíniumok a középkori Magyarországon*. Bp.
- MIKESY SÁNDOR (1967), A „vallási” helynevekről. *Magyar Nyelv* 63: 474–6.
- MURÁDIN LÁSZLÓ (2000), *Egyházi településnevek Erdélyben*. Székelyudvarhely.
- QUINTON, ELEANOR ed. (2009), *The Church in English Place-Names*. Nottingham.
- RÁCZ ANITA (1999), Az ómagyar kori Bihar megye patrocíniumi nevei. *Névtani Értesítő* 21: 71–4.
- SOLYMOSI LÁSZLÓ (1976), A helytörténet fontosabb középkori forrásainak kutatása és hasznosítása. *Történelmi Szemle* 19: 123–55.
- SOLYMOSI LÁSZLÓ (1994), Harangozók és *Harangozó* nevű települések a középkori Magyarországon. *Századok* 128: 336–51.
- SOLYMOSI LÁSZLÓ (1997), *Dusnok* neveink előfordulásai a középkori Magyarországon. In: Kiss Gábor – Zaicz Gábor (szerk.), *Szavak–nevek–szótárak. Írások Kiss Lajos 75. születésnapjára*. Bp. 372–86.
- SZŐKE MELINDA (2013), Az *apát* lexéma megjelenése a garamszentbenedeki apátság birtokainak nevében. *Névtani Értesítő* 35: 109–22.
- TÓTH VALÉRIA (2006), A templomcíméből alakult településnevek változásáról. In: Hoffmann István – Tóth Valéria (szerk.), *Helynévtörténeti tanulmányok* 2. Debrecen. 31–46.
- TÓTH VALÉRIA (2007), A templomcíméből alakult településnevek keletkezési körülményeiről. *Magyar Nyelv* 103: 408–19.
- TÓTH VALÉRIA (2008), *Településnevek változástipológiája*. Debrecen.
- TÓTH VALÉRIA (2012), Patrocíniumi településnevek Európában. *Magyar Nyelv* 108: 292–303.
- TÓTH VALÉRIA szerk. (2011), *Patrociny Settlement Names in Europe. Onomastica Uralica* 8. Debrecen–Helsinki.